

Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право
УДК 349.6

Григор'єва Христина Антонівна

*докторка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національний університет «Одеська юридична академія»*

Hryhorieva Khryshtyna

*Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Agrarian, Land and Environmental Law
National University «Odessa Law Academy»*

ORCID: 0000-0001-7659-2178

**ЮРИДИЧНІ КРИТЕРІЇ СТАЛОСТІ БІОПАЛИВА: ЗЕМЕЛЬНІ,
ЕКОЛОГІЧНІ ТА КАДАСТРОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ
LEGAL CRITERIA OF BIOMASS SUSTAINABILITY: LAND,
ENVIRONMENTAL AND CADASTRAL CHALLENGES FOR
UKRAINE**

***Анотація.** Необхідність виконання зобов'язань України вимагає адаптувати вітчизняне законодавство до європейських критеріїв сталості біопалива. Аналіз основних критеріїв сталості крізь призму вітчизняних правових особливостей продемонстрував низку нюансів, які здатні суттєво вплинути або навіть суттєво спотворити відповідні положення європейських норм у випадку їх механічного переносу до українського законодавства. По-перше, законодавство України не містить норм щодо обов'язкових нормативів співвідношення продовольчих, кормових та енергетичних посівів, не передбачає обов'язків землевласників та землекористувачів щодо дотримання сівозмін, не закріплює інституційно-функціональних механізмів відстеження та офіційного підтвердження*

відповідних процесів. По-друге, використання деградованих та малопродуктивних земель для вирощування енергетичних культур може нашкодити на проблеми правового забезпечення консервації земель, найбільш суттєвими з яких є декларативність та формалізм.

У зв'язку з наявністю об'єктивних особливостей національного законодавства та правозастосування у сфері використання та охорони земель, запровадженню будь-яких правових механізмів по регулюванню (стимулюванню) біоенергетики має передувати проходження спеціального ризик-тесту, тобто аналіз за допомогою таких основних питань: 1) чи стимулює норма права (прямо чи побічно) розширення площ під посівами енергетичних культур на продуктивних землях? 2) чи передбачені дієві правові заходи щодо забезпечення дотримання оптимальних сівозмін? 3) чи забезпечені умови для реального відновлення деградованих і малопродуктивних земель шляхом їх консервації у випадку, якщо такі землі будуть використовуватися для вирощування енергетичних рослин? Суцільні заборони та імперативні приписи – це найбільш легкий, але найменш бажаний законодавчий крок. Виконання євроінтеграційних зобов'язань у цій сфері має відбуватися лише у спосіб, який враховує національні особливості земельних, екологічних та кадастрових правовідносин.

Ключові слова: біоенергетика, критерії сталості біопалива, біопаливо, альтернативна енергетика, зелена енергетика, Державний земельний кадастр, відновлення земель, консервація земель, деградовані землі.

Summary. *The ability to fulfill Ukraine's obligations requires adapting domestic legislation to European biofuel stability criteria. The analysis of the main sustainability criteria through the prism of domestic legal features demonstrated a number of features that can significantly influence or even*

significantly distort the relevant provisions of European norms in cases of their mechanical transfer to Ukrainian legislation. First of all, the legislation of Ukraine does not contain norms regarding mandatory standards regarding the composition of food, fodder and energy items, does not provide for the obligations of landowners and land users to observe crop rotation, does not establish institutional and functional mechanisms for tracking and official confirmation of relevant processes. Secondly, the use of degraded and unproductive lands for the cultivation of energy crops may encounter problems of legal protection of land conservation, the most significant of which are declarativeness and formalism.

In connection with the presence of objective features of national legislation and law enforcement in the field of land use and protection, the introduction of any legal mechanisms for the regulation (stimulation) of bioenergy must be preceded by a special risk test, that is, an analysis using the following basic questions: 1) does the rule of law stimulate (directly or indirectly) the expansion of the area under crops of energy crops on productive lands? 2) are effective legal measures in place to ensure compliance with optimal crop rotations? 3) are the conditions for real restoration of degraded and unproductive lands provided by their conservation in case such lands are used for growing energy plants? Complete prohibitions and mandatory prescriptions are the easiest, but least desirable step of the legislator. Fulfillment of European integration obligations in this area should take place only in a way that takes into account national peculiarities of land, environmental and cadastral legal relations.

Key words: *bioenergy, biofuel sustainability criteria, biofuel, alternative energy, green energy, State Land Cadaster, land restoration, land conservation, degraded land.*

Постановка проблеми. *Розвиток біоенергетики у світі, мабуть, можна назвати найбільш драматичним порівняно з іншими видами альтернативної енергетики. Протягом останніх кількох десятиріч*

становлення біоенергетичного виробництва супроводжувалося як активним зростанням внаслідок щедрої державної допомоги, так і сумнівами в екологічності – оголошенням своєрідного «вотуму недовіри» через появу непрямих змін землекористування (ILUC) та інших побічних наслідків. Для України ці процеси теж мають вагоме значення, адже світові тенденції безпосередньо впливають на енергетичну та економічну сфери, формують ті об'єктивні умови, в яких функціонуватиме національна біоенергетика. Саме тому такі тенденції повинні враховуватися під час стратегічного проектування вітчизняного біоенергетичного законодавства. Однак сліпа орієнтація лише на іноземний правовий досвід завжди грішить упуцненням важливих національних особливостей, а значить тягне за собою прикрі прорахунки та помилки, які дорого коштують економіці, державі, екології та суспільству. У зв'язку з цим виникла потреба в дослідженні сучасних вимог сталості біопалива (еталоном яких стали європейські вимоги) у розрізі національної правової системи та вітчизняних особливостей правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Законодавчі проблеми розвитку альтернативної енергетики в Україні стали предметом наукових досліджень таких учених як С. Д. Білоцький, М. А. Дейнега, Г. Д. Джумагельдієва, М. М. Заверюха, І. І. Каракаш, О. Б. Кишко-Єрлі, Р. С. Кірін, М. В. Краснова, М. М. Кузьміна, О. І. Кулик, Е. Ю. Рибнікова, Ю. М. Рудь, О. М. Савельєва, М. В. Чіпко та інші. Безпосередньо правовим особливостям біоенергетики були присвячені наукові праці таких вчених як О. В. Гафурова [1], К. М. Караханян [2], С. А. Оболенська [3], А. В. Павлига [4], А. В. Пастух [5], Є. О. Платонова [6], І. Є. Чумаченко [7], Т.Є. Харитонова [8; 9; 10] та інших. У своїх попередніх дослідженнях авторка теж займалася окремими пов'язаними проблемами, зокрема: виявленням юридичного значення категорії ILUC – непрямих змін у землекористуванні, породжених розвитком біоенергетики в Україні та світі [11]; компаративним

дослідженням правового стимулювання біоенергетики в Польщі та в Україні [12]; визначенням готовності законодавства до світового розвитку біоенергетики (на матеріалах України, ЄС, Малайзії) [13]; визначенням економіко-правових та соціально-екологічних уроків з розвитку біоенергетики в Індонезії [14]; вивченням можливості кооперативного біоенергетичного виробництва [15].

Однак при цьому досі не проведено дослідження вітчизняних земельно-правових, екологічних, кадастрових проблем розвитку біоенергетики крізь призму новітніх критеріїв сталості біомаси з урахуванням світових тенденцій і специфіки національного права та правозастосування.

Саме тому **метою даної статті** є визначення оптимальних правових шляхів стимулювання біоенергетичного виробництва в Україні у напрямі встановлення критеріїв сталості біомаси з урахуванням національних земельних, екологічних та кадастрових юридичних особливостей.

Виклад основного матеріалу. Нелінійний розвиток біоенергетики у світі та неоднозначне ставлення до неї зумовлені кількома основними факторами. По-перше, цьому сприяє значна диференціація галузі залежно від конкретного джерела енергії (рослинна біомаса, відпрацьовані рослинні олії, відходи сільського або лісового господарства тощо). По-друге, в результаті невпинного наукового прогресу постійно генерується нове знання у цій сфері. «Початковий ентузіазм» щодо біопалива швидко вщух у світлі його «значних екологічних і соціальних витрат» [16]. Зокрема, внаслідок проведення багатьох наукових досліджень було доведено, що ефективність біоенергетики в боротьбі зі змінами клімату неоднозначна та має досить суттєві умови. Найбільш яскраво цю ситуацію ілюструє правовий досвід ЄС.

Прийняття Директиви 2009/28/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2009 року про сприяння використанню енергії з відновлюваних

джерел (Renewable Energy Directive – RED I) [17] надало потужний поштовх для розвитку біоенергетики не лише на території самого ЄС, але і в багатьох інших країнах – експортерах біопалива чи необхідної для його виготовлення сировини. Встановлені законодавством обов'язкові цілі щодо відновлюваної енергії в транспортному секторі зробили Європу значним виробником і споживачем біопалива [18]. Це дало підстави говорити про екстериторіальність наслідків законодавства ЄС [19; 20]. У багатьох куточках планети правові рішення ЄС щодо активізації біоенергетики потягнули стрімке зростання виробництва необхідної сировини – пальмової олії, сої, ріпаку тощо. Дуже показовим у цьому є приклад України: якщо до видання RED I – до 2009 року – в нашій державі вирощували близько 600 тис тонн ріпаку щорічно, то вже у перший сезон дії європейської постанови врожай цієї культури в Україні зріс у п'ять разів та склав близько 3 млн тонн.

Однак таке стрімке зростання попиту та пропозиції на біомасу швидко спричинило негативні екологічні наслідки, сконцентровані у понятті непрямих змін землекористування (indirect land use changes – ILUC). Знадобилося десятиріччя для того, щоб виявити, проаналізувати та усвідомити цю специфічну біоенергетичну проблему.

На основі зроблених висновків було скореговане законодавство. Зокрема, у 2018 році була прийнята Директива (ЄС) 2018/2001 Європейського Парламенту та Ради від 11 грудня 2018 року про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел (Renewable Energy Directive – RED II) [21], якою були встановлені критерії сталості біомаси, спрямовані на мінімізацію негативних проявів біоенергетики. Нова Директива ознаменувала собою принциповий перегляд основних засад подальшого розвитку біоенергетики – не лише в ЄС, але й в країнах – донорах сировини. До таких країн відноситься і Україна (щорічно до країн ЄС експортується близько 80-90% вітчизняного урожаю ріпаку). Якщо попередньою RED I встановлювалися два критерії сталості для біопалива (скорочення викидів

парникових газів і *прямі зміни* у землекористуванні), то чинною RED II до критеріїв сталості додалися і *непрямі зміни* у землекористуванні. Прямі зміни у землекористуванні відбуваються, коли спостерігається нове сільськогосподарське використання землі та «сировина, вироблена на цій землі, використовується для біоенергетики», тоді як непрямі зміни у землекористуванні, на яких зосереджується RED II, відбуваються, коли «система має пристосуватися до задоволення підвищеного попиту на сировину для біоенергетики», що також збільшує викиди [22]. Саме останній критерій викликав найбільше дискусій, адже до 2030 року ЄС поступово відмовиться від сировинного біопалива, виробництво якого пов'язане з високим ризиком ІLUC.

Чинною RED II визначено, що *«біопаливо, рідкі біопалива та біопаливо з низьким непрямим ризиком зміни землекористування – це біопаливо, рідкі біопалива та паливо з біомаси, сировина для яких була вироблена в рамках схем, що дозволяють уникнути ефекту витіснення біопалива на основі продуктів харчування та кормових культур, рідких біопалив та палива з біомаси через удосконалення сільськогосподарської практики, а також шляхом вирощування сільськогосподарських культур на площах, які раніше не використовувалися для вирощування сільськогосподарських культур, і які були вироблені відповідно до критеріїв стійкості для біопалива, біопалива та палива з біомаси, викладених у статті 29 Директиви»* [21]. Тобто фактично було виділено три характеристики біопалива з низьким ризиком ІLUC: а) уникнення конкуренції з продовольчими та кормовими посівами, б) вирощування біомаси на землях, які не використовуються у сільськогосподарському виробництві, в) дотримання низки критеріїв сталості, передбачених у розгорнутій ст. 29 Директиви.

Євроінтеграційні процеси вимагають від України адаптації до відповідних норм щодо сталості біопалива. Однак така адаптація не має

зводиться до механічного дубляжу. Саме тому існує гостра потреба дослідити сучасні критерії сталості біомаси не лише теоретично, а крізь призму особливостей національних земельних правовідносин.

Уникнення конкуренції із продовольчими та кормовими посівами.

Європейська комісія заявила, що ІЛУС виникає, коли «пасовища або сільськогосподарські угіддя, раніше призначені для ринків продуктів харчування та кормів, спрямовуються на виробництво палива з біомаси» [23]. Створення плантацій для вирощування енергетичних культур може передбачати залучення землі, раніше виділеної для виробництва продуктів харчування та кормів. Отже, для задоволення попиту на їжу може знадобитися посадка в районах з високим вмістом вуглецю, таких як ліси, торфовища та заболочені землі. Це вивільняє більше вуглекислого газу, що може зводити нанівець економію викидів парникових газів від біопалива [18]. Відповідність цьому критерію відображається у динаміці розширення площ, зміні структури та співвідношення посівів. Однак аналіз цього критерію демонструє кілька специфічних рис, притаманних українським реаліям.

По-перше, якщо європейський законодавець турбується передусім про уникнення чи зменшення територіальної конкуренції між енергетичними та сільськогосподарськими посівами, то в Україні в рамках даного критерію акцент доречно змістити в бік збереження родючості ґрунтів під час біоенергетичного виробництва. Це пояснюється наболілою та досі невирішеною проблемою дотримання сівозмін. Регулярне чергування сільськогосподарських культур на полях – це необхідна умова сталого землеробства. Однак за вітчизняним законодавством це питання практично залишене на розсуд власника чи землекористувача.

Правова проблематика порушення сівозмін досліджувалася багатьма українськими вченими, серед яких Н. С. Гавриш, В. М. Єрмоленко, Т. О. Коваленко, О. В. Конишева, П. Ф. Кулинич, Т. В. Курман, Т. В. Лісова, В.

В. Носік, М. В. Шульга та інші науковці. Однак напрацювання учених здебільшого залишаються на папері. Законодавство ж живе власним життям.

Так, у 2009 році було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів», яким було здійснено спробу посилити еколого-економічні основи сільськогосподарського землекористування. Зокрема, цим Законом запроваджувалися, по-перше, обов'язковість використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва *«відповідно до розроблених та затверджених в установленому порядку проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь і передбачають заходи з охорони земель»* [24]; по-друге, були встановлені нормативи оптимального співвідношення культур у сівозмінах, якими визначалася *«структура посівних площ для різних природно-сільськогосподарських регіонів та перелік установлених культур для вирощування у цих регіонах»* [24]. З метою реалізації цих законодавчих положень були прийняті постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах» від 11 лютого 2010 року № 164 [25] та «Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь» від 2 листопада 2011 року № 1134 [26].

Аналіз судової практики тих років (2009 – 2016) демонструє особливості застосування відповідних положень, а саме неоднозначність юридичних наслідків. Зокрема, порушення відсоткових співвідношень посівів сільськогосподарських культур визнавалося достатньою підставою для розірвання орендних відносин [27]. Тобто формальне порушення визначених числових показників мало автоматичний юридичний результат.

Проте, з іншого боку, у ч. 4 ст. 22 ЗК України передбачався *обов'язок* використовувати земельні ділянки для товарного сільськогосподарського виробництва на підставі проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь. Однак порушення цього обов'язку – відсутність такого проекту – не стало підставою для розірвання договору оренди, адже суд вважав необхідним доводити, *«які ж саме права позивача порушені відсутністю проектів землеустрою сівозмін»* [28].

Звичайно, така варіативність розуміння еколого-орієнтованих норм земельного законодавства не сприяла вкоріненню відповідних практик землеробства. Більше того, такі обов'язки сприймалися як негативні «пути для агробізнесу», і тому Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» від 12.02.2015 року було скасовано обов'язки дотримуватися нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах та розробляти проекти землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь [29]. Це зробило положення Закону України «Про землеустрій» та постанови Кабінету Міністрів України «беззубими», тобто рекомендаційними.

Зміни у законодавстві одразу знайшли своє відображення і в судовій практиці. Аналіз судових рішень за період з 2016 року дотепер вказує на домінування інших підходів, а саме: порушення сівозміни не є самодостатньою підставою для ідентифікації правопорушення – має доводитися факт нанесення шкоди власнику чи землекористувачу внаслідок зниження родючості земельної ділянки, спричиненого порушенням сівозміни [30].

Для сучасної України дотримання сівозмін є радше фактичною, а не юридичною проблемою. Тобто презюмується, що власники та землекористувачі самі зацікавлені в проведенні сівозміни, адже це зберігає

родючість їхніх земель на належному рівні. Однак в умовах переважаючого орендного землекористування такі логічні запобіжники не завжди спрацьовують. Тому в Україні порушення сівозмін та оптимальних співвідношень посівів сільськогосподарських культур – це звичне явище. Враховуючи таке об'єктивне тло, слід усвідомлювати, що стимулювання біоенергетики (шляхом спеціальних програм, правових механізмів або ж внаслідок ринкових важелів таких, як зростання попиту) спричинить додаткове навантаження на екологічну складову вітчизняного землекористування. У зв'язку з цим для України будь-які протекційні правові ініціативи щодо біоенергетики мають бути ретельно оцінені крізь призму національних особливостей аграрно-земельного устрою.

Не менший вплив на ці відносини чинить і війна. Такий вплив проявляється і відносно вирощування основної енергетичної культури, якою є ріпак. Під ріпак щороку використовується близько 1 млн га ріллі в Україні. При цьому оптимальна черговість сівозміни для ріпаку – не частіше ніж раз на чотири роки. В умовах ведення бойових дій на території України порушення сівозмін значно частішають, адже на перший план виходять питання рентабельності, вартості насіння, засобів захисту рослин, обробітку, логістики тощо. Агробізнес намагається вижити за складних умов воєнної нестабільності, але це відсуває на задній план екологічні вимоги щодо збереження ґрунтів. Дана проблема вже загострюється та вимагає адекватного реагування. Зокрема, протягом воєнного сезону 2022-2023 року посіви під ріпаком уже збільшилися.

Тобто в Україні перший критерій сталості біопалива ризикує залишитися декларативною нормою через відсутність необхідних правових та інституційних механізмів впорядкування сівозмін та співвідношень продовольчих, кормових та енергетичних посівів.

Використання земель, які не були задіяні у сільськогосподарському виробництві. Вирощування на деградованих землях може зменшити

екологічне навантаження, що чинить біоенергетика, але немає консенсусу в питанні, які землі вважати деградованими, і це створює невизначеність щодо того, які землі можна обробляти [31]. Передусім, мова йде про землі, які вибули з сільськогосподарського використання через втрату своїх родючих властивостей. Для України такі явища, на жаль, дуже актуальні. Протягом останніх десятиріч у нашій державі йдуть активні процеси деградації ґрунтів, натомість вирішення цієї проблеми відбувається слабо та малоефективно. Наукові дослідження та практичний досвід вказують на те, що одним із дієвих та вигідних шляхів відновлення деградованих ґрунтів може послужити використання таких земель у біоенергетичному виробництві. При цьому отримана біомаса задовольняє критерії сталості, адже не «відбирає» землі у сільського господарства. Паралельно відбувається найважливіше – відновлення та оздоровлення деградованих ґрунтів.

Така ідея виглядає дуже привабливо, але при більш детальному вивченні вітчизняного досвіду виникають питання. Перш за все, за чинним законодавством під деградацією земель розуміється *«природне або антропогенне спрощення ландшафту, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій земель та інших органічно пов'язаних із землею природних компонентів»*, а під деградацією ґрунтів – *«погіршення корисних властивостей та родючості ґрунту внаслідок впливу природних чи антропогенних факторів»* [32]. Відповідно до ст. 171 ЗК України *«до деградованих земель відносяться: а) земельні ділянки, поверхня яких порушена внаслідок землетрусу, зсувів, карстоутворення, повеней, добування корисних копалин тощо; б) земельні ділянки з еродованими, перезволоженими, з підвищеною кислотністю або засоленістю, забрудненими хімічними речовинами ґрунтами та інші»* [32]. Відновлення деградованих земель відбувається зокрема шляхом їх консервації – *«припинення господарського використання на визначений термін та*

залуження або залісення деградованих і малопродуктивних земель, господарське використання яких є екологічно та економічно неефективним, ...» [32]. Процедура проведення консервації врегульована на підзаконному рівні [33; 34; 35].

Однак, незважаючи на наявність необхідної нормативно-правової бази, реальний процес відновлення деградованих земель шляхом консервації демонструє складнощі. Наприклад, досить показовою є ситуація, яка стала основою для низки подібних судових справ. У них досить рельєфно проглядається вітчизняна проблема критичної неузгодженості права, законодавства і правореалізації. Так, на підставі висновків науково-дослідного інституту наказами Головного управління Держгеокадастру затверджувалися робочі проекти землеустрою щодо консервації деградованих та малопродуктивних земель державної власності. Однак при цьому відповідні накази не потягли за собою необхідних юридичних наслідків: інформація про консервацію земельних ділянок не вносилися до Державного земельного кадастру, не проводилося жодних реальних заходів із відновлення цих земель. Така неоднозначність створила передумови для подальших правопорушень, а саме: «законсервовані на папері» землі через кілька років передавалися у власність приватним особам (наприклад, для ведення особистого селянського господарства). Незважаючи на те, що такі земельні ділянки не піддавалися жодним реальним заходам відновлення, попереднє затвердження проєктів їх консервації стало підставою для визнання наступних угод та актів управлінських органів щодо таких земельних ділянок недійсними [36; 37; 38].

Подібні ситуації висвітлюють одразу дві проблеми, характерні для вітчизняних земельних відносин: щодо декларативності заходів відновлення земель та щодо низької ефективності гарантій прав на землю. Звичайно, постає питання, чому з'явився такий комплекс проблем. З одного

боку, процес деградації земель та ґрунтів стрімко прогресує, а з іншого – відновлення цих природних ресурсів у рамках консервації вимагає коштів, і цей тягар лягає саме на власника. Зокрема, заліснення, догляд за насадженнями, проведення інших технічних робіт на законсервованих землях є досить фінансово затратними. Не дивно, що власники не зацікавлені у добровільному покладенні на себе таких обов'язків. Можливість заліснення законсервованих земель деякими енергетичними рослинами здатна підвищити привабливість таких земель з точки зору їх відновлення.

Слід зазначити, що нещодавно було зроблено крок у напрямі інституційного вдосконалення цих відносин. Так, оскільки консервація земель за своєю суттю є обмеженням використання таких земель, відомості про таку консервацію (межі, площа, умови відновлення, підстава, строк тощо) мають бути внесені до Державного земельного кадастру. Відповідна норма з'явилася у Законі України «Про Державний земельний кадастр» лише у 2022 році.

Все ж варто визнати, що сучасне земельне законодавство не пристосоване до «біоенергетичного» способу відновлення деградованих земель. Саме тому цілком реальним може стати визнання проведеного заліснення енергетичними рослинами порушенням режиму «припинення господарського використання» законсервованої земельної ділянки.

Невикористання земель з високим вмістом вуглецю (земель колишніх лісів, боліт тощо). У світі основні біоенергетичні баталії протягом останніх кількох років розгорнулися навколо тих земель, які характеризуються високим вмістом вуглецю. Використання таких територій у вирощуванні енергетичних рослин не сприяє боротьбі з викидами парникових газів, але одночасно несе значний негативний екологічний потенціал (вирубка лісів, осушення боліт, зменшення біорізноманіття тощо). Ця проблема дуже загострюється в Бразилії, де для розширення

соевих насаджень вирубуються ліси Амазонки, в Індонезії та Малайзії, де вивільняються лісові території для пальмових плантацій, тощо. Для України цей критерій сталості біомаси не є критичним чи пріоритетним, оскільки зменшення площі лісів та осушення водно-болотних угідь у нашій державі здебільшого не пов'язані з потребами біоенергетики.

Висновки. На основі проведеного дослідження можна сформулювати деякі висновки. Необхідність виконання євроінтеграційних зобов'язань України вимагає адаптувати вітчизняне законодавство до положень RED II, а значить – і до критеріїв сталості біопалива. Аналіз основних критеріїв сталості крізь призму вітчизняних правових особливостей (щодо порушення сівозмін та оптимальних співвідношень посівів, щодо низької ефективності відновлення деградованих земель та ґрунтів шляхом консервації, щодо використання земель із високим вуглецевим вмістом) продемонстрував низку нюансів, які здатні суттєво вплинути або навіть суттєво спотворити відповідні положення європейських норм у випадку їх механічного переносу до українського законодавства. По-перше, законодавство України не містить норм щодо обов'язкових нормативів співвідношення продовольчих, кормових та енергетичних посівів, не передбачає обов'язків землевласників та землекористувачів щодо дотримання сівозмін, не закріплює інституційно-функціональних механізмів відстеження та офіційного підтвердження відповідних процесів. По-друге, використання деградованих та малопродуктивних земель для вирощування енергетичних культур може наштовхнутися на проблеми правового забезпечення консервації земель, найбільш суттєвими з яких є декларативність (відсутність чи недостатність реальних заходів відновлення земель і ґрунтів) та формалізм (переважання позитивістського підходу над змістовним).

На нашу думку, у зв'язку з наявністю об'єктивних особливостей національного законодавства та правозастосування у сфері використання та охорони земель, запровадженню будь-яких правових механізмів по

регулюванню (стимулюванню) біоенергетики має передувати проходження спеціального ризик-тесту, тобто аналіз за допомогою таких основних питань: 1) чи стимулює норма права (прямо чи побічно) розширення площ під посівами енергетичних культур на продуктивних землях? 2) чи передбачені дієві правові заходи щодо забезпечення дотримання оптимальних сівозмін (наприклад, державна підтримка розробки проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь)? 3) чи забезпечені умови для реального відновлення деградованих і малопродуктивних земель шляхом їх консервації у випадку, якщо такі землі будуть використовуватися для вирощування енергетичних рослин (чи створені передумови для науково обґрунтованого прогнозування короткострокових та довгострокових наслідків для таких земель)?

Урахування національного контексту під час становлення біоенергетичного законодавства України – надзвичайно важлива передумова ефективності такого законодавства. Саме тому вважаємо подібний формат наукових досліджень перспективним та вкрай необхідним для фахового обґрунтування найбільш оптимальних шляхів виконання міжнародних зобов'язань України.

Дослідження здійснене в межах виконання проекту «Альтернативна енергетика в Україні: шляхи системного законодавчого стимулювання» за фінансової підтримки Національного фонду досліджень України (договір № 74/0360 від 01.05.2023 року)

Література

1. Гафурова О. В. Деякі аспекти державної підтримки розвитку біоенергетики в Україні. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери*: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 20 листопада 2020 року). Харків : Юрайт, 2020. С. 112-117.

2. Караханян К. М. Розвиток біоенергетики в Україні: питання правового регулювання. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2021. № 5 (39). С. 39-46.
3. Оболенська С. А. Правове регулювання виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2017. 20 с.
4. Павлига А. В. Переробка біомаси для виробництва енергії: законодавче забезпечення та проблемні аспекти. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: "Юридичні науки"*. 2021. № 6.
5. Пастух А. В. Правове регулювання вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2017. 18 с.
6. Платонова Є. О. Правові особливості державного стимулювання біоенергетики в Україні: ретроспектива, сучасність та перспектива. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5. С. 116-121.
7. Чумаченко І. Є. Еколого-правові вимоги та запобіжники, що забезпечують охорону земель та ґрунтів під час виробництва біомаси. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5. С. 122-125.
8. Харитонова Т. Є., Григор'єва Х. А. Біоенергетичне законодавство в Україні – перспектива бути. *П'яте зібрання фахівців споріднених кафедр з проблем аграрного, земельного, екологічного, природоресурсного права та альтернативної енергетики: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 10 – 13 червня 2021 року) / відп. ред. Т. Є. Харитонова, Х. А. Григор'єва*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 102-106.
9. Харитонова Т. Є. Біоенергетичне виробництво, як один із напрямів стратегії державної екологічної політики України на період до 2030 року: деякі питання законодавчого регулювання. *Актуальні питання стратегії державної екологічної політики України на період до 2030*

- року: матеріали кругл. столу (Харків, 21 травня 2021 року). Харків : Юрайт, 2021. С. 134-137.
10. Харитонова Т. Є. До питання використання земель у біоенергетичному виробництві. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України):* у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 21 трав. 2021 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 538-540.
 11. Григор'єва Х. А. Непряма зміна землекористування (ILUC) внаслідок розвитку біоенергетики: правовий розріз проблеми. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 97-104.
 12. Григор'єва Х. А. Правове стимулювання альтернативної енергетики в Польщі та в Україні (біоенергетичний розріз). *Східна політика Європейського Союзу: здобутки, виклики та перспективи* : матеріали VI Українсько-польського наук. форуму (Львів, 27 – 28 травня 2021 року). Львів-Olsztyn: «РОМУС-ПОЛІГРАФ», 2021. С. 213-218.
 13. Григор'єва Х. А. Готовність законодавства до світового розвитку біоенергетики (на матеріалах України, ЄС та Малайзії). *Актуальні питання стратегії державної екологічної політики України на період до 2030 року* : матеріали кругл. столу (Харків, 21 травня 2021 року). Харків, 2021. С. 41-45.
 14. Григор'єва Х. А., Дубінін Ю. С. Біоенергетика в Індонезії: економіко-правові та соціально-екологічні уроки для України. *П'яте зібрання фахівців споріднених кафедр з проблем аграрного, земельного, екологічного, природоресурсного права та альтернативної енергетики* : матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 10 – 13 червня 2021 року) / відп. ред. Т. Є. Харитонова, Х. А. Григор'єва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 30-33.
 15. Григор'єва Х. А. Правове становище сільськогосподарських

- переробних кооперативів як суб'єктів біоенергетичного виробництва. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: матеріали «круг. столу»* (Харків, 5 грудня 2014 року). Харків, 2014. С. 220-222.
16. Mignolli A. *The European Union and Sustainable Development: A Study on Unilateral Trade Measures*. Edizioni Nuova Cultura, 2018. P. 230.
17. Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0028&qid=1687423459680>
(дата звернення: 10.06.2023) (*втратила чинність*)
18. Tyson A., Meganingtyas E. The Status of Palm Oil under the European Union's Renewable Energy Directive: Sustainability or Protectionism? *Bulletin of Indonesian Economic Studies*. 2022. Vol. 58. Issue 1.
19. Henn E. V. Protecting forests or saving trees? The EU's regulatory approach to global deforestation. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*. 2021. Vol. 30. Issue 3.
20. Webster E. Transnational legal processes, the EU and RED II: Strengthening the global governance of bioenergy. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*. 2020. Vol. 29. Issue 1. Special Issue: Water Protection and Armed Conflicts in International Law. P. 86-94.
21. Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the promotion of the use of energy from renewable sources. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018L2001&qid=1687294958920>
(дата звернення: 10.06.2023)
22. Sammy El T., Malins Ch., Searle S. Understanding Options for ILUC

- Mitigation. Working Paper 2016–23, International Council on Clean Transportation, November 2016. URL: https://www.theicct.org/sites/default/files/publications/ILUC-Mitigation-Options_ICCT_nov2016.pdf (дата звернення: 10.06.2023)
23. European Commission. 2019b. 'Sustainability Criteria for Biofuels Specified'. Memo. 13 March. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_19_1656 (дата звернення: 10.06.2023)
24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів : Закон України від 04.06.2009 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 47-48. Ст. 719.
25. Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах : постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 року № 164. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 44.
26. Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь : постанова Кабінету Міністрів України від 2 листопада 2011 року № 1134. *Урядовий кур'єр*. 2011. № 214. (*втратила чинність*)
27. Постанова Верховного Суду від 14 лютого 2018 року у справі № 541/555/16-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/72348768> (дата звернення: 10.06.2023)
28. Рішення Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 12 квітня 2017 року у справі № 357/478/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/65956525> (дата звернення: 10.06.2023)
29. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція) : Закон України від

- 12.02.2015 року. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 21. Ст. 133.
30. Постанова Верховного Суду від 12 серпня 2020 року у справі № 636/5001/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/91063497> (дата звернення: 10.06.2023)
31. Obidzinski K., Rubeta A., Heru K. Agus A. Environmental and Social Impacts of Oil Palm Plantations and Their Implications for Biofuel Production in Indonesia. *Ecology and Society*. 2012. Vol. 17. Issue 1. P. 25.
32. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
33. Про Порядок консервації земель : наказ Держкозему від 17.10.2002 року № 175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0117-03#Text> (дата звернення: 10.06.2023) (*втратив чинність*)
34. Про затвердження Порядку консервації земель : наказ Мінагрополітики від 26.04.2013 року № 283. *Офіційний вісник України*. 2013. № 42. Стор. 150. Ст. 1525. (*втратив чинність*)
35. Про затвердження Порядку консервації земель: постанова Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 року № 35. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 13.
36. Постанова Верховного Суду від 20 березня 2023 року у справі № 822/1861/18. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/109661237?linked=zo&did=224977__564120__171 (дата звернення: 10.06.2023)
37. Постанова Верховного Суду від 09 липня 2020 року у справі № 681/820/17. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90329576?linked=zo&did=224977__564120__171 (дата звернення: 10.06.2023)
38. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 13 грудня 2018 року у справі № 686/4423/18. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78610012?linked=zo&did=224977__564120__171 (дата

звернення: 10.06.2023)

References

1. Hafurova O. V. Deiaki aspekty derzhavnoi pidtrymky rozvytku bioenerhetyky v Ukraini. Aktualni pravovi problemy innovatsiinoho rozvytku ahrosfery: materialy nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 20 lystopada 2020 roku). Kharkiv : Yurait, 2020. S. 112-117.
2. Karakhanian K. M. Rozvytok bioenerhetyky v Ukraini: pytannia pravovoho rehuliuвання. Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka». Seria: «Iurydychni nauky». 2021. № 5 (39). S. 39-46.
3. Obolienska S. A. Pravove rehuliuвання vyrobnytstva biopalyva silskohospodarskymy tovarovyrobnykamy v Ukraini: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kharkiv, 2017. 20 s.
4. Pavlyha A. V. Pererobka biomasy dlia vyrobnytstva enerhii: zakonodavche zabezpechennia ta problemni aspekty. Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal "Internauka". Seria: "Iurydychni nauky". 2021. № 6.
5. Pastukh A. V. Pravove rehuliuвання vyroshchuvannia ta pereroblennia silskohospodarskoi syrovyny dlia vyrobnytstva biopalyva: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv, 2017. 18 s.
6. Platonova Ye. O. Pravovi osoblyvosti derzhavnoho stymuliuвання bioenerhetyky v Ukraini: retrospektyva, suchasnist ta perspektyva. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. 2021. № 5. S. 116-121.
7. Chumachenko I. Ye. Ekoloho-pravovi vymohy ta zapobizhnyky, shcho zabezpechuiut okhoronu zemel ta gruntiv pid chas vyrobnytstva biomasy. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. 2021. № 5. S. 122-125.
8. Kharytonova T. Ye., Hryhorieva Kh. A. Bioenerhetychne zakonodavstvo v Ukraini – perspektyva buty. Piate zibrannia fakhivtsiv sporidnennykh kafedr z problem ahrarynoho, zemelnoho, ekolohichnoho, pryrodoresursnoho prava ta alternatyvnoi enerhetyky: materialy Vseukr. nauk. konf. (Odesa, 10 – 13

- chervnia 2021 roku) / vidp. red. T. Ye. Kharytonova, Kh. A. Hryhorieva. Odesa : Vydavnychi dim «Helvetyka», 2021. S. 102-106.
9. Kharytonova T. Ye. Bioenerhetychne vyrobnytstvo, yak odyn iz napriamiv stratehii derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2030 roku: deiaki pytannia zakonodavchoho rehuliuвання. Aktualni pytannia stratehii derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2030 roku: materialy kruhl. stolu (Kharkiv, 21 travnia 2021 roku). Kharkiv : Yurait, 2021. S. 134-137.
 10. Kharytonova T. Ye. Do pytannia vykorystannia zemel u bioenerhetychnomu vyrobnytstvi. Nauka ta suspilne zhyttia Ukrainy v epokhu hlobalnykh vyklykiv liudstva u tsyfrovu eru (z nahody 30-richchia proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy ta 25-richchia pryiniattia Konstytutsii Ukrainy): u 2 t. : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Odesa, 21 trav. 2021 r.). Odesa : Vydavnychi dim «Helvetyka», 2021. T. 1. S. 538-540.
 11. Hryhorieva Kh. A. Nepriama zmina zemlekorystuvannia (ILUC) vnaslidok rozvytku bioenerhetyky: pravovy rozriz problemy. Pravo i suspilstvo. 2021. № 4. S. 97-104.
 12. Hryhorieva Kh. A. Pravove stymuliuvannia alternatyvnoi enerhetyky v Polshchi ta v Ukraini (bioenerhetychnyi rozriz). Skhidna polityka Yevropeiskoho Soiuzu: zdobutky, vyklyky ta perspektyvy : materialy VI Ukrainsko-polskoho nauk. forumu (Lviv, 27 – 28 travnia 2021 roku). Lviv-Olsztyn: «ROMUS-POLIHRAF», 2021. S. 213-218.
 13. Hryhorieva Kh. A. Hotovnist zakonodavstva do svitovoho rozvytku bioenerhetyky (na materialakh Ukrainy, YeS ta Malaizii). Aktualni pytannia stratehii derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2030 roku : materialy kruhl. stolu (Kharkiv, 21 travnia 2021 roku). Kharkiv, 2021. S. 41-45.
 14. Hryhorieva Kh. A., Dubinin Yu. S. Bioenerhetyka v Indonezii: ekonomiko-pravovi ta sotsialno-ekolohichni uroky dlia Ukrainy. Piate zibrannia

- fakhivtsiv sporidnennykh kafedr z problem ahrarnoho, zemelnoho, ekolohichnoho, pryrodoresursnoho prava ta alternatyvnoi enerhetyky : materialy Vseukr. nauk. konf. (Odesa, 10 – 13 chervnia 2021 roku) / vidp. red. T. Ye. Kharytonova, Kh. A. Hryhorieva. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2021. S. 30-33.
15. Hryhorieva Kh. A. Pravove stanovyshche silskohospodarskykh pererobnykh kooperatyviv yak subiektiv bioenerhetychnoho vyrobnytstva. Aktualni problemy ekolohichnykh, zemelnykh ta ahrarnykh pravovidnosyn: teoretyko-metodolohichni y prykladni aspekty: materialy «kruh. stolu» (Kharkiv, 5 hrudnia 2014 roku). Kharkiv, 2014. S. 220-222.
 16. Mignolli A. The European Union and Sustainable Development: A Study on Unilateral Trade Measures. Edizioni Nuova Cultura, 2018. R. 230.
 17. Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009L0028&qid=1687423459680> (access date: 10.06.2023) (vtratyla chynnist)
 18. Tyson A., Meganingtyas E. The Status of Palm Oil under the European Unions Renewable Energy Directive: Sustainability or Protectionism? Bulletin of Indonesian Economic Studies. 2022. Vol. 58. Issue 1.
 19. Henn E. V. Protecting forests or saving trees? The EUs regulatory approach to global deforestation. Review of European, Comparative & International Environmental Law. 2021. Vol. 30. Issue 3.
 20. Webster E. Transnational legal processes, the EU and RED II: Strengthening the global governance of bioenergy. Review of European, Comparative & International Environmental Law. 2020. Vol. 29. Issue 1. Special Issue: Water Protection and Armed Conflicts in International Law. P. 86-94.
 21. Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of

- 11 December 2018 on the promotion of the use of energy from renewable sources. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018L2001&qid=1687294958920> (access date: 10.06.2023)
22. Sammy El T., Malins Ch., Searle S. Understanding Options for ILUC Mitigation. Working Paper 2016–23, International Council on Clean Transportation, November 2016. URL: https://www.theicct.org/sites/default/files/publications/ILUC-Mitigation-Options_ICCT_nov2016.pdf (access date: 10.06.2023)
23. European Commission. 2019b. ‘Sustainability Criteria for Biofuels Specified. Memo. 13 March. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_19_1656 (access date: 10.06.2023)
24. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zberezhennia rodiuchosti gruntiv : Zakon Ukrainy vid 04.06.2009 roku. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2009. № 47-48. St. 719.
25. Pro zatverdzhennia normatyviv optimalnoho spivvidnoshennia kultur u sivozminakh v riznykh pryrodno-silskohospodarskykh rehionakh : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 liutoho 2010 roku № 164. Uriadovyi kurier. 2010. № 44.
26. Pro zatverdzhennia Poriadku rozroblennia proektiv zemleustroi, shcho zabezpechuiut ekoloho-ekonomichne obgruntuvannia sivozminy ta vporiadkuvannia uhid : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 2 lystopada 2011 roku № 1134. Uriadovyi kurier. 2011. № 214. (vtratyla chynnist)
27. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 14 liutoho 2018 roku u spravi № 541/555/16-ts. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/72348768> (access date: 10.06.2023)
28. Rishennia Bilotserkivskoho miskraionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 12

- kvitnia 2017 roku u spravi № 357/478/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/65956525> (access date: 10.06.2023)
29. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo sproshchennia umov vedennia biznesu (derehuliatsiia) : Zakon Ukrainy vid 12.02.2015 roku. Vidomosti Verkhovnoi Rady. 2015. № 21. St. 133.
30. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 12 serpnia 2020 roku u spravi № 636/5001/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/91063497> (access date: 10.06.2023)
31. Obidzinski K., Rubeta A., Heru K. Agus A. Environmental and Social Impacts of Oil Palm Plantations and Their Implications for Biofuel Production in Indonesia. *Ecology and Society*. 2012. Vol. 17. Issue 1. P. 25.
32. Pro okhoronu zemel: Zakon Ukrainy vid 19.06.2003 roku. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. № 39. St. 349.
33. Pro Poriadok konservatsii zemel : nakaz Derzhkozemu vid 17.10.2002 roku № 175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0117-03#Text> (access date: 10.06.2023) (vtratyv chynnist)
34. Pro zatverdzhennia Poriadku konservatsii zemel : nakaz Minahropolityky vid 26.04.2013 roku № 283. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 2013. № 42. Stor. 150. St. 1525. (vtratyv chynnist)
35. Pro zatverdzhennia Poriadku konservatsii zemel: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 19 sichnia 2022 roku № 35. Uriadovyi kurier. 2022. № 13.
36. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 20 bereznia 2023 roku u spravi № 822/1861/18. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/109661237?linked=zo&did=224977__564120__171 (access date: 10.06.2023)
37. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 09 lypnia 2020 roku u spravi № 681/820/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court->

decisions/show/90329576?linked=zo&did=224977__564120__171
(access date: 10.06.2023)

38. Postanova Khmelnytskoho apeliatsiinoho sudu vid 13 hrudnia 2018 roku u spravi № 686/4423/18. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78610012?linked=zo&did=224977__564120__171
(access date: 10.06.2023)